

14- тақырып. Қазақстан Республикасының қылмыстық іс жүргізу және азаматтық іс жүргізу құқықтарының негіздері.

Қоғам мен азаматтардың мүдделерін қылмыстық қиянаттардан қорғау және құқықтық тәртіпті нығайту үшін мемлекет жүзеге асыратын шараларды орындауда басты роль атқаратын құқық қорғау органдары (прокуратура, алдын-ала тергеу және анықтау жүргізетін органдар) мен сот болып табылады. Бұл мемлекеттік органдардың қызметтері бір-бірімен байланысты болса да, олардың өкілеттіктері бірдей емес. Мысалы, алдын ала тергеу органы істелген қылмысты ашып, оны істеген адамды әшкерелейтін дәлелдемелер жинағанның өзінде айыпталушының кінәлігі жөніндегі мәселелерді шешуге және оған жаза тағайындауға өкілетті емес. Яғни, заңмен орнатылған тәртіп бойынша, алдын ала тергеу жүргізу аяқталған соң қылмыстық іс заңдылықтың сақталуын қадағалайтын прокурорға жіберіледі. Ал, прокурор тергеу органдарының жасаған тұжырымдарымен келіскен жағдайда бұл қылмыстық істі тиісті сотқа жіберуге міндетті. Содан кейін сот алдын ала тергеу жүргізу барысында жинақталған дәлелдемелердің және айыптаушы мен қорғаушы жақтарының келтірген дәлелдемелерінің негізінде сотталушының кінәлі немесе кінәсіздігі және оған жаза қолдану немесе қолданбау жөнінде шешім шығарады. Сөйтіп, бұл қызмет тек қана заңда көрсетілген тәртіп бойынша жүзеге асырылады және қылмыс жөнінде заңды қолданумен байланысты болғандықтан *қылмыстық процес*, яғни *қылмыстық іс жүргізу* деп аталады.

Сот билігі сотта іс жүргізудің азаматтық қылмыстық және заңмен белгіленген өзге де нысандары арқылы жүзеге асырылады.

Қазақстан Республикасында сот әділдігін тек сот қана жүзеге асырады. Соттарда қаралатын істердің көпшілігі азаматтық істер болып табылады. Бұлар-азаматтық, отбасылық, еңбек, тұрғын үй, экологиялық, қаржы, салық және ведомствалық бағыныстағы соттардың қарастылығына жатқызылған басқа да құқық қатынастарынан туындайтын даулар.

Азаматтық істерді қарау мен шешу тәртібі азаматтық сот ісін жүргізу туралы заңдармен белгіленеді. *Азаматтық іс жүргізу құқығы* – мемлекет белгілеген құқықтық нормалардың соттардың азаматтық істерді қарау және шешу тәртібін, басқаша айтқанда, азаматтық істер бойынша сот әділдігін сондай-ақ сот қаулыларын мәжбүрлеп орындау тәртібін реттейтін жиынтығы немесе жүйесі.

Азаматтық іс жүргізу құқығы жеке, дербес құқық болып табылады, оның да дербес нысанасы және реттеу әдісі бар. Азаматтық іс жүргізу құқығының реттейтін нысанасы сот пен іс жүргізуге қатысушы тұлғалар, яғни азаматтық сот ісін жүргізуге қатысушылар арасында туындайтын қоғамдық қатынастар болып табылады.

Қылмыстық іс жүргізу бірнеше кезеңдерге бөлінеді. Олар қылмыстық іс жүргізудің сатылары деп аталады. Ол сатылар былайша аталады: 1) қылмыстық іс қозғау; 2) қылмыстарды алдын ала тергеу; 3) басты сот талқылауын тағайындау; 4) басты сот талқылауы; 5) апелляциялық саты сотында іс жүргізу; 6) үкімді орындау. Бұл аталғандар қылмыстық іс жүргізудің негізгі сатыларына жатады, яғни, жалпы ереже бойынша, әр қылмыстық іс осы сатылардан өтеді. Аталған сатыларды қылмыстық іс жүргізудің жеке кезеңдері деп түсінуге болады және олардың әрқайсысының өзіне тән міндеттері мен ерекшеліктері бар.

Қылмыстық іс қозғау сатысы. Әр қылмыс бойынша іс жүргізу осы сатыдан басталады. Бұл сатының мәні - өкілетті органдар, олардың лауазымды адамдары қылмыстық белгілері ашылған әр кезде іс жүргізуді бастау туралы тез арада шешім шығарулары қажет. Қылмыстық іс қозғау туралы шешім ғана одан әрі қылмыстық іс

жүргізу қызметі толық көлемде атқарылады, яғни алдын ала тергеу немесе анықтама жүргізу арқылы істелген қылмыстың мән-жайларын ашу мүмкін болады. Қылмыстық іс қозғау өкілеттігі прокурорға және алдын ала тергеу жүргізу органдарына (тергеуші, анықтау органдары) берілген.

Қылмыстарды алдын ала тергеу сатысы. Бұл-әр қылмысты тез және толық ашып, айыпты адамды қылмыстық жауапқа тарту мақсатында қолданылатын және заңмен реттеген тергеуші мен анықтау органдарының қызмет жүйесі болып табылады. Қылмыстарды тергеу екі түрде жүзеге асырылады 1) анықтау; 2) алдын ала тергеу.

Алдын ала тергеу және анықтау қызметі тергеу әрекеттерін (тінту, жауап алу, зат алу және т.б) қолдану арқылы жүргізіледі. Анықтау органдары тергеу әрекеттерімен қатар жедел іздестіру шараларын да қолданып қылмысты ашады. Алдын ала тергеу жүргізу айыпталушы ретінде жауапқа тартумен аяқталмайды. Бұдан әрі қарай істелген қылмыстың мән-жайын толық және жан-жақты ашып зерттеу тергеу органдарының міндеттеріне жатады.

Басты сот талқылауын тағайындау сатысы. қылмыстық іс айыптау қорытындысымен 1-сатының сотына келіп түскен соң іс жүргізудің жаңа сатысы басталады. Бұл кезде соттың төрағасы немесе оның тапсыруы бойынша басқа судья істі осы сотта қарауға қабылдау мәселесін шешеді. Ол үшін судья қылмыстық істің материалдарымен мұқият, толық көлемде оқып танысуы қажет. Егер де алдын ала тергеу және анықтау жүргізу кезінде қылмыстық іс бойынша жиналған дәлелдемелер істі сот отырысында қарап шешуге жеткілікті болса, онда судья басты сот талқылауын тағайындау туралы қаулы шығарады. Бұдан кейін осы қаулыға сәйкес басты сот талқылауы жүргізіледі.

Басты сот талқылауы. Бұл сатыда алдын ала тергеу немесе анықтау жүргізу кезінде жиналған және айыптаушы мен қорғаушы жақтары ұсынған дәлелдемелер жан-жақты зерттеліп, соның негізінде қылмыстық іс бойынша сот төрелігі жүзеге асырылады. Ал басты сот талқылауының өзі бес бөлімнен тұрады: 1) дайындық бөлімі; 2) сот тергеуі; 3) соттағы сөзжарыстар; 4) сотталушының соңғы сөзі; 5) үкім шығару.

Апелляциялық тәртіппен істерді қарау. Бұл сатының негізгі мақсаты – заңды күшіне енбеген бірінші сатының соттары шығарған үкімдер мен қаулылардың дұрыстығын (заңдылығын, дәлелдігін) екінші саты сотының тез арада тексеріп, онда қателіктер жіберілген болса, ол қателіктерді уақытында жою болып табылады. Апелляциялық шағымды немесе наразылықты сот үкімдеріне, Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының үкімдерін қоспағанда, үкім жарияланған күннен бастап он тәулік ішінде беруге болады. Егерде үкімге апелляциялық шағым берілген болса, онда іс міндетті түрде апелляциялық сатының сотында қаралуы тиіс. Азаматтық іс жүргізу құқығының деректемелері азаматтық істер бойынша сот әділдігін жүзеге асыру тәртібін реттейтін нормалар баянды етілген нормативтік актілер болып табылады. Азаматтық іс жүргізу құқығының аса маңызды деректемесі 1999 жылы 13 шілдеде қабылданған Қазақстан Республикасының Азаматтық іс жүргізу кодексі болып табылады. Онда азаматтық істер бойынша сот ісін жүргізу егжей-тегжей регламенттелген. Азаматтық іс жүргізу кодексі жалпы және ерекше бөлімдерден тұрады. Жалпы білімге азаматтық процестің барлық түрлері мен сатыларына қатысты нормалар енгізілген.

Құқықтың осы саласының нормалары “Қазақстан Республикасының Президентінің Қазақстан Республикасындағы соттар және судьялардың мәртебесі” туралы 1995 жылдың 20 желтоқсанындағы конституциялық заң күші бар Жарлығында, “Қазақстан Республикасының Прокуратурасы” туралы 1995 жылдың 21 желтоқсанындағы заң күші бар Жарлығында “Мемлекеттік баж туралы” “Заң мен басқа заңдарда баянды етілген.

Азаматтық іс жүргізу құқығының деректемелері арасында Қазақстан Республикасының Жоғарғы Соты Пленумының түсіндірмелері ерекше орын алады. Ғылымда бір авторлар басшылыққа алынатын түсіндірмелер нормативтік сипатта болады деп санайды, басқалары өзгеше пікір ұсынады.

Мемлекетте заң шығарушы және атқарушы билікпен бірдей үшінші билік ретінде соттардың рөлін нығайту Қазақстан Республикасы Жоғарғы Соты Пленумының басшылыққа алынатын қаулыларын құқық нормалары бар нормативтік актілер санауға негіз береді.

Азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын сот қорғауының кеңейтілуі азаматтық іс жүргізу құқығының нормаларын қамтитын заң актілерінің шеңберін ұлғайтады, атап айтқанда сотқа қарасты мәселелер материалдық құқықтық түрлі салаларының заңдарына енгізілген. Қазақстан Республикасының қылмыстық іс жүргізу заңнамасы-заң шығару қызметін жүзеге асырған Қазақстан мемлекетінің ең жоғарғы өкілді органы қабылдаған және қылмыстық іс жүргізу қызметінің тәртібі мен мазмұнын айқындайтын нормативтік құқықтық актілер жүйесінен тұрады. Бұл құқықтық актілер 1994 жылғы 13 ақпанда бекітілген құқықтық реформаның Мемлекеттік бағдарламасын жүзеге асыру кезінде қалыптасты. Қазақстан Республикасының аумағында қылмыстық іс жүргізу тәртібі ҚР Конституциясының нормаларымен, конституциялық заңдармен, ҚР қылмыстық іс жүргізу кодексімен және іс жүргізу тәртібін реттейтін өзге заңдармен айқындалады.

1997 жылдың 13 желтоқсанында қабылданып, 1998 жылғы 1 қаңтардан бастап күшіне енген ҚР ҚІЖҚ –і қылмыстық сот ісін жүргізу тәртібін реттейтін құқықтық нормалар жүйеленген түрде баяндалап, тұжырымдалған арнайы заң болып табылады. Бұл кодекс сот төрелігін жүзеге асыру принциптерін, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарының кепілдіктерін белгілеген конституциялық нормаларға, сондай-ақ халықаралық құқықтың жалпы жұрт таныған принциптері мен нормаларына негізделген.

Құрамы мен мазмұнына қарай ҚІЖҚ жалпы және ерекше бөлімдерден тұрады. Жалпы бөлімде қылмыстық іс жүргізудің негізгі ортақ ережелері бекітілген: қылмыстық іс жүргізудің міндеттері мен принциптері; қылмыстық іс жүргізудің жалпы шарттары; қылмыстық іс жүргізуді атқаратын мемлекеттік органдар мен олардың лауазымды адамдардың өкілеттері және т.б. ережелер туралы.

ҚІЖҚ –нің ерекше бөлімінде іс жүргізу тәртібі біртіндеп өз кезеңімен реттелген қылмыстық істі қозғау, алдын ала тергеу және анықтау жүргізу, бірінші саты сотында іс жүргізу, сот үкімдері мен қаулыларын орындау және т.б. ҚІЖҚ-мен қатар қылмыстық іс жүргізу кезінде нақты мәселелерге байланысты басқа да заңдар қолданылады. Ондай заңдарға, жеке алғанда, мыналар жатады: 2000 жылғы 25 желтоқсанда шыққан “Қазақстан Республикасының сот жүйесі және судьялардың мәртебесі жөнінде” конституциялық заң, 2000 жылғы 5 шілдеде шыққан “Қылмыстық іс жүргізуге қатысушы адамдарды мемлекеттік қорғау жөнінде” заң және т.б. Сотта азаматтық іс: 1)өзінің құқығының немесе заңмен қорғалатын мүдделерін қорғау үшін өтініш жасаған адамның арызы бойынша; 2)прокурордың арызы бойынша; 3)заң бойынша басқа адамдардың құқықтары мен мүдделерін қорғау үшін сотқа жүгіне алатын болған жағдайда мемлекеттік басқару, жергілікті өзін-өзі басқару органдарының, кәсіподақтың, мекемелердің, ұйымдардың және азаматтардың мәлімдесуі бойынша қозғалады.

Азаматтық іс қозғау –процестің және маңызды сатысы.

Азаматтық іс жүргізу кодексінің 152 бабына сәйкес азаматтық іс бойынша арызды қабылдау туралы мәселені судья жеке дара шешеді. Арыз сотқа түскен күннен бастап бес күннің ішінде судья істі қозғау туралы ұйғарым шығарады. Мүдделі адамның құқығын

соттың қорғауы імке асырылатыны немесе бұдан бас тартатыны соттың бұл мәселені дұрыс шешетініне байланысты болады.

Азаматтық іс қозғаудың алдында мүдделі адам талап-арыз ,шағым (арыз) береді.

Талап-арыздың берілмеуімен талап бойынша іс қозғалады.Талап бойынша іс жүргізу азаматтық,отбасылық,еңбек,тұрғын үй және басқа да құқық қатынастарының туындайтын субъективтік құқық немесе заңмен қорғалатын мүдде туралы дауларды қарау мен шешу жөніндегі соттың азаматтық іс жүргізу құқығының нормаларымен реттелген қызметі.

14 жастан 18 жасқа дейінгі кәмелетке толмағандардың, сондай-әрекетке қабілеті шектеулі деп танылған азаматтардың құқықтары мен мүдделерін сотта олардың ата-аналары, асырап алушылары немесе қамқоршылары қорғайды, алайда сот мұндай істерге қатысуға кәмелетке толмағандардың немесе әрекетке қабілеті шектеулі деп танылған азаматтардың өздерін де тартуға міндетті.

Он төрт жасқа дейінгі кәмелетке толмағандардың, сондай-ақ психикалық аурудың немесе ақыл-есінің кемістігі салдарынан әрекетке қабілетсіз деп танылған азаматтардың құқықтары мен мүдделерін сотта олардың заңды өкілдері-ата-аналары, асырап алушылары және қорғаншылары қорғайды.

Заңда өкілдің өкілеттігі төл құжатпен немесе арнаулы куәлікпен куәландырылады. Басқа өкілдердің істі жүргізуге өкілдігі Азаматтық іс жүргізу кодексі 62 бабының талаптарына сәйкес рәсімдеугі тиіс.

Азаматтық істі қозғай отырып, бес күннің ішінде судья ұйғарым шығарады да, сонымен бірге істі өндірісіне қабылдайды және сол кезден бастап нақты іс бойынша процесс пайда болады. Осыдан кейін судья істі соттың қарауына әзірлейді, мұның мақсаты істі дұрыс және мезгілінде қарау мен заңды және негізді сот шешімін шығару болып табылады.

Азаматтық іс жүргізу кодексінің 174 бабына сәйкес аталған істерді қоспағанда, азаматтық іс екі ай ішінде қаралуға тиіс. Істі дайындау 7 күн ішінде жүргізіледі, күрделі істер бойынша судья дәлелді ұйғарым арқылы оны бір айға дейін ұзарта алады.

Азаматтық іс жүргізу кодексінде шетелдік азаматтар мен азаматтығы жоқ адамдардың азаматтық іс жүргізу құқықтарына , шет мемлекеттерге қойылатын талаптарға , шетелдік соттардың сот тапсырмалары мен шешімдеріне , халықаралық шарттарға арналған арнайы бөлім бар.

Қылмыстық іс жүргізу басқа сөзбен айтқанда *қылмыстық сот ісін жүргізу* деп те аталады, қылмыстық іс жүргізу заңында және ғылыми еңбектерде де осы екі термин аралас қолданылады. Бұл терминдер бір-біріне қайшы емес, олар бір ұғымды білдіреді деп саналады. Себебі – қылмыстық іс жүргізу алдын ала тергеу органдарының немесе прокурордың қызметімен аяқталмайды , қылмыстық іс жүргізудің жалғасы сот қызметі түрінде атқарылады. Сондықтан қылмыстық іс жүргізуді *қылмыстық сот ісін жүргізу* деп те атауға болады. Яғни, ”қылмыстық сот ісін жүргізу” сот төрелігін жүзеге асырудың бір түрі болып табылады. Осыдан сот төрелігі ұғымының қылмыстық іс жүргізу ұғымымен сәйкес жері көрінеді қылмыстық істі сотта қарап шешу сот төрелігіне жатады. Бірақ та қылмыстық іс жүргізу ұғымы сот төрелігі ұғымымен бірдей емес. *Сот төрелігі дегеніміз* – бұл соттың қылмыстық істермен қатар басқа да (азаматтық , әкімшілік) істерді қарап шешу үшін мемлекет атынан атқарылатын қызметтің арнайы түрі болып табылады. ”Сот төрелігі” ұғымының тікелей мағынасы – сот қызметі болып табылады да , ал “қылмыстық іс жүргізу” ұғымы соттың қызметімен қатар алдын ала тергеу органдарының және прокурордың қызметін қамтиды.

